

The Necessity of Re-editing *Farokhi's Diwan*

Mahmood Barati Khansari

Associate professor of Persian language and literature, University of Isfahan, mbk@ltr.ui.ac.ir

Bahram Jalilian*

Ph.D. student of Persian language and literature, University of Isfahan, jalilianbahram@gmail.com

Abstract

It has been a long time since the first edition of *Farokhi Sistani's Diwan*. Though its first edition, considering the limitations in the facilities available at that time as well as the limited number of manuscripts found up to then, was of high importance, there are a large number of stiches in *Dabir Siaaghi's* edition which do not yield to an optimal meaning due to his method of edification and also his not having at hand many of the manuscripts now at disposal. We have access to more than 70 manuscripts of which 10 more significant ones were selected and finally 6 manuscripts were singled out as more significant on the basis of which our edition was based. One manuscript was set as the relative basic one. In order to prepare the most optimal edition, we compared all the manuscripts available and finally made a more exact edition. In this article, we are to bring forth some of the mistakes, misreading, mis-selections and also wrong accounts in *Farokhi's Diwan*. Accordingly, our proposed accounts are given in a way that pave the way for achieving a better edition.

Keywords: Critical Edition, *Farokhi Sistani*, Newly-found Manuscripts, Persian Poetry, *Dabir Siaghi*

* Corresponding author

فصل‌نامه متن‌شناسی ادب فارسی (علمی-پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و چهارم، دوره جدید، سال دهم

شماره اول (پیاپی ۳۷)، بهار ۱۳۹۷، صص ۱۷-۲۹

ضرورت تصحیح دوباره دیوان فرخی سیستانی

محمود براتی* - بهرام جلیلیان**

چکیده

از تصحیح دیوان فرخی سیستانی شصت سال می‌گذرد. تصحیح این دیوان در آن روزگار با امکانات و نسخه‌های در دسترس، کوششی ستودنی است؛ اما ابیات بسیاری در چاپ دبیرسیاقی وجود دارد که به سبب روش تصحیح و دسترسی نداشتن ایشان به نسخه‌های بهتر و بیشتر، معنای مناسبی ندارد. نویسندگان این جستار به بیش از هفتاد نسخه از دیوان این شاعر بزرگ دسترسی یافتند؛ از میان آنها ده نسخه مهم‌تر تهیه شد و سرانجام شش نسخه با ارزش برای تصحیح دیوان گزینش شد؛ یک نسخه نیز اساس نسبی قرار گرفت. با توجه به نسخه‌های به دست آمده و مقابله نسخه‌ها، دیوان فرخی دوباره تصحیح شد. در این مقاله که نتیجه تصحیح دوباره دیوان است، نمونه‌هایی از نادرستی‌ها و بدخوانی‌ها و گزینش و گزارش‌های نادرست دیوان فرخی سیستانی بیان می‌شود. هم‌چنین به نکاتی اشاره می‌گردد که به خوانندگان کمک می‌کند به شعر اصیل و حقیقی فرخی دست یابند.

واژه‌های کلیدی

تصحیح انتقادی؛ فرخی سیستانی؛ نسخه‌های نویافته؛ شعر فارسی؛ دبیرسیاقی

۱- مقدمه

ابوالحسن علی بن جولوغ، فرخی سیستانی شاعر بزرگ اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری است. او از بزرگان شعر فارسی و سرآمدان سخن در زمانه خود بوده است. به سبب فاصله زمانی بسیار از دیوان فرخی سیستانی و به‌طور کلی از شاعران و نویسندگان دوره غزنوی، نسخه‌های کهن و نزدیک به عصر شاعر یا نویسنده وجود ندارد. کهن‌ترین نسخه از دیوان فرخی سیستانی به قرن یازدهم هجری بازمی‌گردد (دبیرسیاقی، ۱۳۷۱: هفده). بیشتر نسخه‌های

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، ایران mbk@ltr.ui.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه اصفهان، ایران (نویسنده مسؤول) jalilianbahram@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۴/۱۰

تاریخ وصول: ۱۳۹۵/۰۹/۲۰

دیوان فرخی سیستانی در دوره بازگشت ادبی، یعنی قرن دوازدهم به بعد نگاشته شده است. چنان‌که مرحوم عبدالرسولی در مقدمه چاپ خود نوشته است، دیوان فرخی سیستانی «سابقاً [قبل از سال ۱۳۱۱ خورشیدی] دو مرتبه در ایران و تقریباً مشتمل بر شش هزار بیت [به شیوه‌ای] نادرست و ناقص و مشحون از اغلاط و مطروس از تصحیفات و تحریفات به طبع رسیده که حقیقتاً قابل استفاده نیست. آن هم در این اوان نادر و کمیاب است» (فرخی سیستانی، ۱۳۱۱: مقدمه ی). مرحوم عبدالرسولی در سال ۱۳۱۱ خورشیدی «چند نسخه از دیوان به دست آورد و نسخی تحریر و کراراً تطبیق و تصحیح کرد و آن نسخه که به ظاهر قدیم‌تر می‌نمود اصل قرار داد و اختلافات دیگر نسخه‌ها را هرچند در بعضی موارد انساب از اصل بود در هاشم ذکر کرد و اختیار آن را به حسن سلیقه و انتخاب صاحبان اذواق مستقیمه باز گذاشت» (همان: ی).

مرحوم عبدالرسولی نسخه‌های استفاده‌شده خود را معرفی نکرده است و این مهم‌ترین انتقادی است که به تصحیح او وارد است. یکی از مهم‌ترین کارهای تصحیح متون، معرفی دقیق نسخه‌هاست. افزون‌بر این، در دیوان تصحیح‌شده مرحوم عبدالرسولی، مآخذ اختلاف نسخه‌ها در آن مشخص نیست و حتی شاید ضبط برتر در حاشیه نوشته شده باشد. بنابراین انتقاد مهم بر تصحیح مرحوم عبدالرسولی، روش‌مند نبودن یا بیان‌نکردن روش تصحیح است؛ البته آگاهی و تسلط ایشان بر متن از ویژگی‌های مهم این تصحیح است. این نقص موجب شد که چهارده سال بعد یعنی در سال ۱۳۳۵ خورشیدی محمد دبیرسیاکی متن چاپی مرحوم عبدالرسولی را با چند نسخه خطی مقابله کند و بار دیگر دیوان فرخی را به چاپ رساند. گفتنی است ایشان نیز نسخه‌های استفاده‌شده در تصحیح دیوان را به‌طور کامل معرفی نکرده است؛ یعنی همان نقد مهمی که به چاپ مرحوم عبدالرسولی وارد است، در چاپ ایشان نیز مشاهده می‌شود؛ البته به‌طور کوتاه از سه نسخه با نشانه‌های اختصاری «د» و «ند» و «م» نام برده است؛ اما مشخص نیست که این نسخه‌ها از کجا تهیه شده است و نیز هیچ اطلاعاتی مانند محل نگهداری نسخه‌ها، تاریخ نگارش نسخه، نام کاتب و... در اختیار مخاطب قرار نگرفته است.

دسترسی نداشتن به نسخه‌های کافی و درست و رعایت نکردن قوانین و شیوه‌های تصحیح علمی و انتقادی باعث شده است تا دیوان این شاعر بزرگ به‌طور شایسته و بایسته تصحیح نشود. دبیرسیاکی به سبب محدودیت‌های امکانی آن دوران، نسخه‌های کافی و صحیح بسیاری در اختیار نداشت (فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: مقدمه شانزده تا هجده). در واقع، هم به سبب نسخه‌های محدود و هم به سبب روش‌مند نبودن تصحیح دبیرسیاکی نقص‌هایی در دیوان فرخی وجود دارد که در برخی مقالات به آنها اشاراتی شده است؛ البته نویسندگان در مدت پنج سال که به تصحیح این دیوان پرداختند، نمونه‌های نادرست بیشتری یافتند. در این مقاله به نمونه‌هایی از نقص‌ها، بدخوانی‌ها و گزارش‌ها و گزینش‌های نادرست دیوان فرخی سیستانی اشاره می‌شود؛ هم‌چنین نکاتی برای دست‌یابی به متن صحیح دیوان فرخی پیشنهاد می‌گردد. در این تصحیح دوباره از نسخه‌های خطی نویافته‌ای استفاده شد؛ دبیرسیاکی هنگام تصحیح دیوان فرخی سیستانی در سال ۱۳۳۵ خورشیدی به این نسخه‌ها دسترسی نداشت. برای مثال برخی از این نسخه‌ها در کتابخانه‌های شخصی بود که سال‌ها بعد به کتابخانه‌های کشور اهدا گردید یا خریداری شد. برای نمونه نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره دستیابی ۱۸۶ از نسخه‌های نویافته‌ای است که مجید فیروز به کتابخانه مجلس تقدیم کرد. یک نمونه دیگر، نسخه کتابخانه مجلس به شماره دستیابی ۲۴۷۲ به خط عبرت نایینی است که به سفارش مرحوم ملک‌الشعراء بهار به شیوه‌ای پاکیزه و سفارشی و با دقت نظر نسخه‌نویسی شده است. این نسخه حواشی بسیار مفید و

ارزشمندی از صاحب نسخه، ملک الشعراء بهار، دارد؛ افزون بر این مرحوم ملک الشعراء در صفحه نخست این نسخه خطی، به خط زیبای خود در معرفی و ارزش و اهمیت این نسخه چنین می‌گوید: «بسم الله الرحمن الرحيم. این دیوان استاد فرخی سیستانی را آقای عبرت نوشته‌اند و... تا امروز کامل تر ازین نسخه به دست نیامده است. تحریرا تیر ماه ۱۳۰۸ ملک الشعراء».

در ادامه، نسخه‌ها به صورت کوتاه معرفی می‌شود:

(۱) نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۱۰۳۷ حدود ۸۰۰۰ بیت، تاریخ نگارش قرن چهاردهم؛
(۲) نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۱۰۳۸ حدود ۸۷۰۰ بیت، تاریخ نگارش قرن چهاردهم؛
(۳) نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۷۵ اهدایی غلامحسین سرود حدود ۷۴۰۰ بیت، تاریخ نگارش قرن سیزدهم؛

(۴) نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۲۴۷۰ حدود ۴۵۰۰ بیت، تاریخ نگارش قرن سیزدهم؛

(۵) نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۲۴۷۱ حدود ۷۴۰۰ بیت، تاریخ نگارش قرن سیزدهم.

(۶) نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۲۴۷۲ به خط عبرت نایینی حدود ۸۸۰۰ بیت، تاریخ نگارش قرن چهاردهم؛

(۷) نسخه کتابخانه مسجد اعظم قم به شماره ۳۲۴۸ حدود ۳۵۰۰ بیت؛ این نسخه منتخبی از دیوان است که همه قصاید و اشعار را نیآورده است و حتی برخی از قصاید و... را نیز نیمه ثبت کرده است؛ برای نمونه قصیده شماره ۳ و...، تاریخ نگارش قرن دوازدهم؛

(۸) نسخه کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به شماره دستیابی ب-۱۲۵ که کامل نیست؛ حدود ۷۰۰۰ بیت، تاریخ نگارش قرن دوازدهم؛

(۹) نسخه کتابخانه مجاس شورای ملی به شماره ۱۸۶ اهدایی مجید فیروز؛ این نسخه فقط قصائد را در بر دارد. حدود ۷۵۰۰ بیت، تاریخ نگارش قرن دوازدهم؛

(۱۰) نسخه کتابخانه مجلس به شماره دستیابی ۴۷۵۹؛ حدود ۸۰۰۰ بیت.

(۱۱) نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۴۷۹ منتخب محمد باقر لوانسانی تنها حدود دویست بیت از اشعار تغزلی فرخی را در بر دارد.

از میان این نسخه‌ها، یک نسخه که در مقایسه با بقیه نسخه‌ها امتیازات ویژه‌ای داشت، در جایگاه نسخه اساس نسبی قرار گرفت. با توجه به جنبه‌های مختلف کار و دشواری‌های مربوط به نسخه‌های خطی و چاپی و... که در حوصله این مقاله نمی‌گنجد، به شیوه علامه همایی، روش تصحیح «بینابین» گزینش شد. گفتنی است که دو نسخه چاپی مرحوم عبدالرسولی و دبیرسیاقی نیز، با همه نسخه‌بدل‌ها و حواشی آنها، با نسخه اساس نسبی و سایر نسخه‌های نویافته مقابله گردید.

۱-۱ پیشینه تحقیق

تاکنون چند مقاله در توضیح یا تصحیح بیت یا ابیاتی از دیوان فرخی به رشته تحریر درآمده است. سالیان پیش، علی رواقی نخستین مقاله را با عنوان «نگرشی در دیوان فرخی سیستانی» در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران (۱۳۵۵: ۱۱۸ - ۱۴۳) به چاپ رسانید. او در این مقاله به برخی از غلط‌ها و نادرستی‌های چاپ دبیرسیاقی اشاره کرد. دبیرسیاقی در چاپ‌های بعد دیوان، تعدادی از این اصلاحات پیشنهادی رواقی را به متن وارد کرد. مقاله دیگر از استادان و دانشجویان دانشگاه اصفهان است. این مقاله مستخرج از رساله دکتری است و با نام

«تاج‌المآثر و کشف ابیاتی فراموش شده از چند دیوان» (ظاهره خوشحال دستجردی و دیگران، ۱۳۸۸) به چاپ رسیده است. یکی از این چند دیوان نام‌برده در عنوان مقاله، دیوان فرخی سیستانی است. در این مقاله قطعه‌ای ده بیتی در تاج‌المآثر از فرخی سیستانی دانسته شده است (ر. ک: همان: ۱۳۸۸: ۷۵ - ۹۴). درباره این مقاله در مقدمه تاج‌المآثر (رک: ندیمی هرندی و عطائی کچوئی، ۱۳۹۳: ۱۵۳، پاورقی شماره ۲) آمده است که در نسبت‌دادن این ده بیت به فرخی سیستانی تردید وجود دارد (رک: همان: ۱۵۳، پاورقی شماره ۳).

مقاله دیگر از محمود امیدسالار با عنوان «پیشنهادی در تصحیح بیت آغازین قصیده داغگاه فرخی» است. نویسنده محترم در این مقاله با استناد به کتاب ترجمان‌البلاغه رادویانی و مراجعه به چند نسخه خطی از دیوان فرخی، بیت آغازین قصیده مشهور داغگاه را تصحیح کرده است (ر. ک: امیدسالار: ۱۳۹۰).

مقاله دیگر با عنوان «تصحیح چند خطا در دیوان فرخی سیستانی» از محمود ندیمی هرندی و تهمنه عطائی کچوئی است. نویسندگان این مقاله صورت صحیح چند واژه و ترکیب را ارائه می‌کنند؛ آنان در این تصحیح به فرهنگ‌های کهنی توجه دارند که ابیاتی از فرخی سیستانی در آنها برای شاهد و مثال کلمات یا ترکیبات بیان شده است. این کلمات، واژه‌هایی است که در دیوان چاپی فرخی تحریف و تبدیل دارد. نویسندگان در این تصحیح به چاپ عبدالرسولی و به‌ویژه چاپ دبیرسیاقی نظر داشته‌اند (رک: ندیمی هرندی و عطائی: ۱۳۹۳: ۱۵۱ - ۱۶۴).

پژوهش دیگر در این باره، مقاله حمیدرضا عظیمی (۱۳۹۴: ۳۱۵ - ۳۲۱)، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، است. او در این مقاله چند بیت از دیوان فرخی را تصحیح کرده است.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود بیشتر کارهای پژوهشی صورت‌گرفته درباره دیوان فرخی سیستانی، جز یکی دو پژوهش، در حاشیه تصحیح دیوان نوشته شده است و پژوهشگران به همه دیوان پرداخته‌اند. به سبب بررسی‌نکردن کامل ابیات دیوان، ضرورت تصحیح دوباره این اثر احساس می‌شود.

۲- برخی نقص‌ها و نادرستی‌های دیوان فرخی سیستانی در تصحیح دبیرسیاقی

کمتر صفحه‌ای از چاپ دبیرسیاقی خالی از نادرستی‌های چاپی یا رعایت‌نکردن فاصله حروف است؛ به‌گونه‌ای که غلط‌های چاپی در بیشتر صفحات دیوان دیده می‌شود. در شماره‌گذاری اشعار در فهرست مطالب اشتباهاتی رخ داده است؛ از جمله تکرار شماره ۱۰۴ برای دو قصیده (رک: دبیرسیاقی، ۱۳۷۱: سه و پنج)؛ (همان: ۱۰۵)؛ هم‌چنین گاه برای تجدید مطلع یک قصیده شماره ثبت شده است؛ مانند قصیده شماره ۴۸ که در حقیقت ادامه قصیده ۴۷ است و شاعر در آنجا تجدید مطلع کرده است.

در صفحه ۹۵ به جای قصیده شماره ۴۳ به اشتباه شماره ۴۲ آورده شده است. در صفحه ۱۶۹ به جای قصیده شماره ۸۲ به اشتباه شماره ۷۲ آورده شده است. در صفحه ۳۷۳ به جای قصیده شماره ۱۹۶ به اشتباه شماره ۱۶۹ آورده شده است. با توجه به اشتباهاتی که در شماره‌گذاری قصاید رخ داده است، تعداد دقیق قصاید در چاپ دبیرسیاقی، نه ۲۱۴ قصیده، بلکه ۲۱۵ قصیده است.

در شماره‌گذاری ابیات نیز در قسمت‌های مختلف اشتباهاتی دیده می‌شود؛ برای نمونه بیت شماره ۴۶۰ که به اشتباه ۶۶۰ آمده است (رک: دبیرسیاقی، ۱۳۷۱: ۲۲). هم‌چنین شماره ابیات در جاهایی یک یا دو بیت پس و پیش شده است؛ برای نمونه در صفحه ۳۴۲ بیت شماره ۶۸۷۵ که در اصل ۶۸۷۴ است و یا در صفحه ۴۲۱، بیت ۸۴۲۰ که صحیح آن

۸۴۱۹ است؛ هم‌چنین در صفحه ۴۴۵ بیت ۸۷۸۰ که درست آن ۸۷۷۹ است و ... از این گونه نمونه‌های اشتباه، شواهد بسیاری وجود دارد و نگارندگان برای پرهیز از طولانی‌شدن کلام از بیان آنها خودداری می‌کنند. بنابراین به شماره ابیات چاپ دبیرسیاقی نمی‌توان اعتماد کرد و همان‌گونه که در پایان آخرین بیت از چاپ ایشان، شماره ۸۸۸۵ آمده است، تعداد کل ابیات را نمی‌توان همین عدد ۸۸۸۵ دانست؛ پس برای به دست آوردن شماره دقیق ابیات دیوان فرخی چاپ دبیرسیاقی باید از ابتدا ابیات را دوباره شماره‌گذاری کرد؛ البته آشکار است که اینها اشتباهات چاپی هستند. نکته مهم دیگر اینکه وجود غلط‌های چاپی در دیوان تصحیح‌شده دبیرسیاقی، گاهی معنا و وزن شعر را نادرست می‌کند و نمی‌توان آنها را نادیده گرفت؛ برای مثال به چند نمونه اشاره می‌شود:

(۱) ور خاربنی ببیند در دشت بترسد گوید مگر آن خار ز خیل تو سواراست
(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۲)

واژه «ببیند» در مصراع اول اشتباه است؛ وزن مصراع را خراب کرده است؛ در بیشتر نسخه‌های خطی و نیز نسخه چاپی مرحوم عبدالرسولی نیز ضبطی متفاوت آمده است؛ در آنها «بیند» نوشته شده است. گویا بیت قبلی در این اشتباه بی‌تأثیر نبوده است:

بدخواه تو چون ناژ ببیند بهراسد پندارد کان از پی او ساخته‌داراست
(همان)

(۲) رنج و مکروه از تو دور و عدل و انصاف از تو شاه
دین و دنیا با تو جفت و بخت و دولت با تو یار
(همان: ۱۰۹)

آخرین کلمه از مصراع اول، یعنی «شاه» در اصل باید «شاد» باشد. ضبط مرحوم عبدالرسولی و نسخه‌های در اختیار نویسندگان این جستار، این نکته را تأیید می‌کند.

(۳) ای پیشگاه بارخدایان روزگار ای بهر بهشت جسته شرف پیشگاه تو
(همان: ۳۴۰)

در مصراع دوم باز هم به نظر می‌رسد اشتباه چاپی رخ داده است و صورت صحیح آن «بر» است.
(۴) ای دل من تو را بشارت داد که تو را من به دوست خواهم داد
(همان: ۴۲)

در مصراع اول کلمه قافیه، «داد» ضبط شده که اشتباه است و ضبط صحیح آن «باد» است. همه نسخه‌ها که در اختیار است، صورت صحیح را ارئه داده‌اند و گویا در اینجا اشتباه چاپی رخ داده است؛ زیرا دور از نظر است که تصحیح‌کننده محترم از این نکته غفلت کرده باشد.

(۵) خط نویسد که بشناسند (؟) از خط شهید شعر گوید که بشناسند (!؟) از شعر جریر
(همان: ۱۸۵)

به سبب شباهت بسیاری که خط ممدوح با خط «شهید» و شعر او با شعر «جریر» دارد، صورت صحیح هر دو واژه «بشناسند» به صیغه جمع باید باشد.

۶) و ر باده‌ای به دست کسی دست باز داشت از عاجزی نبود، چه، عذریست در میان

(همان: ۲۶۴)

ضبط کلمه «باده» در اینجا صحیح نیست و صورت صحیح آن «باره» است به معنی قلعه، دیوار قلعه، حصار. در بیشتر نسخه‌های موجود و نیز چاپ مرحوم عبدالرسولی ضبط صحیح، یعنی «باره» دیده می‌شود و به گمان بسیار در چاپ دبیرسیاقی اشتباه چاپی رخ داده است و اشتباه از نوع خواندن و ضبط نسخه نیست. برای چند نمونه دیگر ر. ک: (همان: یک، دو، سه، چهار، پنج، یازده، بیست و سه، سی و یک، سی و دو، سی و سه، سی و شش، ۴، ۶، ۷، ۲۲، ۷۹، ۸۰، ۵۵، ۱۳۹، ۱۰۶، ۱۵۵، ۲۴۱، ۲۹۳، ۲۸۱، ۳۰۱، ۳۳۱، ۳۳۷، ۳۴۲، ۵۱۸ و...).

۳- برخی نمونه‌های نادرست در تصحیح دیوان فرخی چاپ دبیرسیاقی

در ادامه باتوجه به تصحیح دیوان چاپ دبیرسیاقی، نمونه‌هایی از بدخوانی نسخ، گزارش و گزینش نادرست، تصحیحات ذوقی اشتباه و... بیان می‌شود. البته باید گفت ابیاتی در چاپ دبیرسیاقی وجود دارد که ایشان، آنها را با گذاشتن علامت سؤال مشخص کرده‌اند، این علامت‌ها نشان می‌دهد که موفق به تصحیح آنها نشده‌اند؛ زیرا نسخه‌های استفاده‌شده ایشان نیز کمکی به روشن شدن ضبط صحیح یا نزدیک به سخن شاعر نکرده است. اکنون نویسندگان این گفتار با در دست داشتن نسخه‌های دیگر توانسته‌اند تاحدی به سخن شاعر نزدیک شوند.

۱) بامدادان پگاه آمد بر بسته کمر غالیه بر سرو کرد (؟) و برون رفت بدر

(همان: ۴۳۷)

مصراع دوم در این بیت اشتباه دارد؛ غالیه بر سرو کردن درست نیست. در یک نسخه از نسخه‌های نویافته (نسخه کتابخانه مجلس به شماره دستیابی ۷۵) ضبط معنادار غالیه بر سر کرد ثبت شده است:

بامدادان پگاه آمد بر بسته کمر غالیه بر سر خود کرد و برون رفت ز در

در چاپ مرحوم عبدالرسولی و یکی از نسخه‌های نویافته (نسخه کتابخانه مجلس به شماره دستیابی ۲۴۷۲) ضبط «سر و بر» دیده می‌شود. باتوجه به اینکه غالیه را معمولاً بر موی سر می‌زده‌اند، ضبط «سر و رو» می‌تواند بهتر از «سر و بر» باشد.

۲) بادا فرود همت تو بر شده سپهر چونان که دون رفعت نصر توش بناست

(همان: ۲۴)

چنان‌که دبیرسیاقی نیز در حاشیه شماره ۹ بیان کرده‌اند، این بیت تنها در نسخه‌ای وجود دارد که از آن با علامت اختصاری «ند» یاد شده است؛ هم‌چنین یک نسخه نیز - البته این یک نسخه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است - این بیت را دارد. این نسخه را مرحوم عبرت نایینی برای مرحوم ملک‌الشعرا بهار در سال ۱۳۴۶ هجری با دقتی بسیار نسخه‌نویسی کرد؛ همان‌طور که مرحوم ملک‌الشعرا بهار در حاشیه صفحات اول با خط خود نوشته‌اند، این نسخه کامل‌ترین نسخه‌ای است که تا آن زمان، مرحوم بهار از دیوان فرخی سیستانی دیده بوده است (ر. ک: نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۲۴۷۲). در اینجا ضبط همین یک نسخه تاحدی مشکل این بیت را می‌زداید. در مصراع دوم به جای ضبط دبیرسیاقی یعنی «نصر»، ضبط درخور توجه و شاید صحیح‌تر «قصر» دیده می‌شود. با این ضبط به نظر می‌رسد مفهوم بیت روشن می‌شود و باتوجه به واژه‌های «بر شده سپهر» و «دون رفعت» و «بنا»، ضبط «قصر» متناسب و صحیح‌تر است؛ زیرا نصر با رفعت بنا تناسبی ندارد؛ اما قصر در معنی

کاخ و مقایسه‌اش با سپهر که بنای بلندی است، روشن‌کننده معناست.

بادا فرود همت تو برشده سپهر چونان که دون رفعت قصر تو اش بناست

شاعر همت بلند ممدوح را در بناکردن قصر در برابر سپهر (آسمان) ستوده است و آرزو می‌کند همان‌طور که بنای سپهر در برابر قصر تو کوتاه است، آسمان بلند، فرودِ همت تو باد. هم‌چنین شاعر ایهام تضادی بین معنی دیگر قصر (کوتاهی) ایجاد کرده است و همین بیت را هنرمندانه‌تر می‌کند؛ این همان چیزی است که بعدها حافظ به شایستگی از آن بهره برده است.

۳) همه خوبی و نکویی بود او راز خدای وین رهی را که ستایشگر و مدحتگر اوست

(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۹)

برپایه چاپ عبدالرسولی و همه نسخه‌بدل‌های استفاده‌شده ایشان ضبط صحیح، «خنیاگر» است. دبیرسیاقی تنها به ضبط نسخه‌ای با علامت اختصاری «ند» - گویا نسخه اساس اوست - بسنده و اعتماد می‌کند که در آنجا «مدحتگر» ضبط شده است؛ اما نکته درخور توجه آن است که همه نسخه‌های استفاده‌شده وی و ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی و نیز همه نسخه‌های نویافته پژوهش شده در این گفتار، «خنیاگر» ضبط کرده‌اند. البته باتوجه به موسیقی دانی و خنیاگری فرخی سیستانی، به نظر می‌رسد ضبط چاپ عبدالرسولی (خنیاگر) بر ضبط چاپ دبیرسیاقی برتری داشته باشد؛ بنابراین به سبب گواهی نسخه‌ها ضبط خنیاگر مناسب‌تر است.

۴) چنان باشد جهان همواره تا شاه اندران باشد

ازیرا کو فرشته ست و فرشته در چنان باشد

(همان: ۲۹)

ضبط صحیح نخستین کلمه، «چنان» به معنای بهشت است. این ضبط صحیح در چاپ مرحوم عبدالرسولی نیز آمده است. دبیرسیاقی همیشه در حاشیه چاپ اختلافات نسخه خود را با چاپ مرحوم عبدالرسولی بیان می‌کند؛ اما در این باره، مانند نمونه‌های بسیار دیگر، گزارش این اختلاف نسخه‌ها از قلم افتاده است.

۵) بربط خاموش بوده گشت سخنگوی محتسب سرد، سیر گشت ز گفتار

(همان: ۱۹۷)

ضبط نسخه مرحوم عبدالرسولی «بود» است؛ یعنی بدون حرف «ه» در آخر کلمه. ضبط مرحوم عبدالرسولی برتر است؛ زیرا افزون بر ضبط عبدالرسولی، چند نسخه خطی استفاده‌شده این پژوهش نیز این ضبط را تأیید می‌کنند (نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۲۴۷۱)؛ (نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۸۶ و...). هم‌چنین باتوجه به معنای بیت، به‌ویژه مصراع دوم، می‌توان دریافت که صورت درست همین است:

بربط خاموش بود، گشت سخنگوی محتسب سرد، سیر گشت ز گفتار

اگر به درنگی که پس از کلمه بود در مصراع نخست و در مصراع دوم، پس از کلمه سرد، صفت محتسب، توجه شود، معلوم می‌گردد که نوعی از تغییر و دگرگونی و درنگ و سستی در نظر شاعر بوده است؛ یعنی بربط خاموش بود آنگاه سخنگوی شد. باتوجه به این نکات، به ضبط چاپ دبیرسیاقی در این بیت می‌توان تردید داشت.

۶) باده ز پنهان نهاد روی به مجلس خیز و بکار آی و کار مجلس بگذار

(همان: ۱۹۷)

ضبط مصراع دوم هم در چاپ مرحوم عبدالرسولی و هم در چاپ دبیرسیاقی به این صورت است. دبیرسیاقی در

حاشیه آورده است: ۱۵- «م» و «د»: «نگارا»؛ یعنی به جای دو واژه «بکار آی» در متن قصیده، ضبط دو نسخه از نسخه‌های استفاده‌شده ایشان «نگارا» است. به نظر می‌رسد ضبط نسخه‌بدل‌ها بهتر از متن است و معنای مصراع به این ترتیب است که شاعر خطاب به معشوق خود می‌گوید: ای نگارا! برخیز و بساط مجلس عیش را فراهم کن. در تأیید این ضبط افزون‌بر دو نسخه استفاده‌شده دبیرسیاقی نسخه‌هایی مانند نسخه مجلس به شماره ۱۰۳۸ و نسخه دانشکده ادبیات با حواشی و نسخه‌بدل‌های علامه قزوینی نیز در حاشیه اشاره کرده‌اند که این قصیده باید تصحیح شود؛ هرچند ضبط متن ایشان نیز مانند متن دبیرسیاقی است، در حاشیه ضبط «نگارا» را نوشته‌اند.

فرّ شاهی چون تو داری لاجرم شاهی تو راست

من چه دانم کردن ار پیداستی خار از رطب

(همان: ۵)

ایشان در حاشیه صفحه ۵ دیوان، ضبط نسخه چاپی مرحوم عبدالرسولی را ذکر کرده‌اند. البته نه به صورت صحیح و بدون غلط چاپی: «۱۲- ار بیدانسی خارد [اصل: خاید]»؛ یعنی در حاشیه دیوان خود، ضبط نسخه چاپی مرحوم عبدالرسولی را نادرست ثبت کرده‌اند؛ به عبارتی گزارش نادرست داده‌اند. نکته دیگر، گزینش نادرست است؛ زیرا ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی چنین است:

فرّ شاهی چون تو داری لاجرم شاهی تراست

من چه دانم کردن ار بی دانشی خاید رطب

ایشان دو نسخه بدل موجود در کتابخانه مجلس به شماره ثبت ۱۰۳۷ و ۱۰۳۸ را در اختیار داشته‌اند و ضبط هر دوی آنها با ضبط نسخه مرحوم عبدالرسولی یکسان است. در نتیجه در این بیت، ضبط صحیح باتوجه‌به معنای بیت، همان ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی است که افزون‌بر مفهوم منظور شاعر، بیشتر نسخه‌های استفاده‌شده در این مقاله نیز ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی را تأیید می‌کنند. هیچ نسخه‌ای از نسخه‌های خطی که مرحوم عبدالرسولی در اختیار داشته است و هم‌چنین هیچ نسخه‌ای از نسخه‌های نویافته - حدود ده نسخه از میان آنها گزینش شد که در پایان مقاله در بخش منابع به‌طور کوتاه معرفی شد - ضبط چاپ دبیرسیاقی را ندارند؛ بلکه همه ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی را دارند و همان‌گونه که دبیرسیاقی در حاشیه چاپ خود اشاره کرده است، ضبط «متن، تصحیح استاد دهخداست» (همان: ۵، حاشیه شماره ۱۲).

درباره ترکیب کنایی «رطب خاییدن» به نظر می‌رسد معنایی شبیه به «شکر خوردن» داشته باشد که امروزه در زبان محاوره معمول است. شاعر در این بیت خطاب به امیر محمد غزنوی - این قصیده در مدح اوست - می‌گوید: فقط ممدوح وی [امیر محمد] سزاوار پادشاهی است و نه دیگری؛ منظور او از دیگری امیر مسعود، فرزند دیگر سلطان محمود غزنوی است که به زور پادشاهی را از امیر محمد گرفت. در مصراع دوم می‌گوید: با وجود این اگر شخص نادانی رطب بخورد، یعنی سخن سست و بی‌فایده بگوید و ادعای بی‌جا کند و شخص دیگری جز ممدوح مرا شایسته پادشاهی بداند، من چه می‌توانم بگویم؟ و چه می‌توان کرد.

(۷) تا ز خواب خوش بگشاد گل سوری چشم لاله سرخ ببندد همی ز خنده دهان

(همان: ۴۴۰)

در بیت بالا در نسخه‌های «کد» و «مچ ۵» ننبدد آمده است و مرحوم بهار نیز در حاشیه نسخه عبرت نایینی ننبدد را

درست دانسته است؛ بنابراین باتوجه به نسخه‌ها و معنی بیت، ضبط درست چنین است:

تا ز خواب خوش بگشاد گل سوری چشم لاله سرخ نبندد همی ز خنده دهان
معلوم است که از خنده دهان گل باز می‌شود نه بسته.
۸) گاه برسان یکی یاقوت‌گون گوهر شود گه به‌کردار یکی بیجاده‌گون مجمر
(همان: ۴۸)

در همه نسخه‌ها و چاپ عبدالرسولی به‌جای شود «بود» است. باتوجه به گواهی نسخه‌ها و اینکه بیت در مطلع قصیده نیست و لازمه شدن و دگرگونی در مصرع دوم، به نظر می‌رسد بود برتری دارد.

گاه برسان یکی یاقوت‌گون گوهر بود گه به‌کردار یکی بیجاده‌گون مجمر
۹) دست او ابريست اندر بزمگه وقت عطا اسب او باديست اندر صد سخن گاه شکار
(همان: ۱۶۹)

مصرع دوم معنای درستی ندارد. مصحح محترم درباره این ضبط در پاورقی - قسمت بیان اختلاف نسخه‌ها - به ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی و دست‌کم یک نسخه از نسخه‌بدلهایی که در اختیار داشته است (مج ۱، مج ۲، مج ۳) هیچ اشاره‌ای نکرده است. حال آنکه بنابر سخن خود ایشان در مقدمه، در حواشی، ضمن بیان نسخه‌بدل‌ها، به چاپ مرحوم عبدالرسولی نیز توجه داشته‌اند و نکات اختلاف را در حاشیه بیان کرده‌اند؛ اما در این بیت، ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی را - که از قضا ضبط صحیح نیز هست - یادآور نشده‌اند؛ در این نمونه نیز اختلاف نسخه‌ها به صورت نادرست گزارش شده است. با مراجعه به چند نسخه نویافته، هم ضبط مرحوم عبدالرسولی تأیید و هم تاحدی مشکل این مصرع از میان می‌رود.

دست او ابريست اندر بزمگه وقت عطا

اسب او باد است (باديست) اندر تاختن هنگام کار

و ضبط عبدالرسولی:

دست او ابريست اندر بزمگه وقت عطا

اسب او باد است (عبدالرسولی: باديست) اندر تاختن گاه شکار

(فرخی سیستانی، ۱۳۱۱: ۱۷۱)

گفتنی است که کار در معنای جنگ از شکار مناسب‌تر است؛ زیرا در مصرع اول موضوع بزم آمده که شکار نیز از لوازم آن است و بنابراین، چون مصرع دوم بر هنر رزم ممدوح اشاره می‌کند، کار مناسب‌تر است.

۱۰) حاکم شرعیکه می (شراب) نگیرم هرگز؟ زاهد عصرم که روزه دارم هموار؟

(همان، ۱۳۷۱: ۱۹۸)

معلوم است که «حاکم شرعی» باتوجه به شیوه سخن، یعنی بیان متکلم، نادرست است و درست آن «حاکم شرعم» است. در چاپ مرحوم عبدالرسولی نیز صورت درست وجود داشته است؛ اما دبیرسیاقی در اینجا نیز ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی را در پاورقی از قلم انداخته است و «حاکم شرعی» را به‌جای «شرعم» در متن نهاده است.

۱۱) زان می که در شب ز عکس خامش هر دم برآید ستاره بام

(همان: ۲۲۲)

در مصرع اول باتوجه‌به کلمه «خامش» معنای درستی از بیت به دست نمی‌آید؛ مصحح محترم در حاشیه، ضبط یکی از نسخه‌بدل‌ها را بیان کرده که چنین است: «۵ - «ند»: زان می که شب از سرشت جانش». با این نسخه‌بدل باز نیز مشکل بیت از بین نمی‌رود.

در نسخه‌هایی که در اختیار داریم به جای «خامش»، «جامش» آمده است. شاید در نسخه‌های استفاده‌شده دبیرسیاقی هم چنین بوده است؛ اما چون پیشینیان در کاربرد نقطه بسیار صرفه‌جو بودند و گاهی نیز از خوانندگان مهارت و فراست را انتظار داشتند، نگذاشتن نقطه را موضوعی عادی و مرسوم می‌دانستند. افزون‌بر این باید توجه داشت که شاعر از شراب سخن می‌گوید و در شعر فارسی و عرب مضمون شراب در پیاله شراب (جام) بسیار مشهور است و توصیف‌های گوناگونی از درخشندگی رنگ شراب در جام ارائه شده است؛ بنابراین مشخص است که کلمه کلیدی در نسخه‌های موجود همان کلمه «جام» بوده است. در نتیجه بیت به شکل زیر معنا و مفهوم روشنی می‌یابد:

زان می که هر [کق: در] شب ز عکس جامش هزمان برآید ستاره بام

البته دبیرسیاقی باتوجه‌به ضبط «سرشت جانش» در یکی از نسخه‌بدل‌ها، صورت زیر را نیز ممکن دانسته است:

زان می که شب ز سرشت خامش هر دم برآید ستاره بام

این نیز ضبطی درخور توجه است؛ زیرا سرشت در این بیت می‌تواند مصدر مرخم به معنای «سرشتن خامش» باشد. معنای سرشتن، «آمیختن» است (دهخدا، ۱۳۸۸: ذیل سرشتن) و مصرع اول می‌تواند به آمیختن شراب ناب و خالص (شراب خام) با آب اشاره داشته باشد که برای رقیق و تحمل پذیرشیدن مخلوط می‌شده است؛ چنان‌که در خمیره ابن فارض آمده است:

لها البدر كاس وهى شمس يدبرها هلال و كم يبدو إذا مزجت نجم

در مصرع دوم این بیت حباب‌هایی که از آمیختن شراب با آب بر سطح شراب ظاهر می‌شود، به ستاره تشبیه شده است. بنابراین ممکن است فرخی سیستانی نیز در این بیت حباب‌های حاصل از آمیختن شراب با آب را به ستاره بام یعنی ستاره صبح تشبیه کرده باشد.

(۱۲) چو سرو بود و چو ماه و نه ماه بود و نه سرو

قبا نپوشد سرو و کله ندارد ماه

(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۳۴۲)

درباره این بیت در حاشیه شماره ۸ آورده است: «۸ - «نج» (منظور حاشیه چاپ مرحوم عبدالرسولی): کمر بندد؛ اما صحیح آن «کمر نبندد» است (رک: عبدالرسولی، ۱۳۱۱: ۳۴۴).

بدخواه او نژند و سرافکنده و خجل

چون کل [کچل] که از سرش بر باید عمامه، باد

(همان: ۴۷)

دبیرسیاقی در این بیت و دو بیت بعد، تصحیحات پیشنهادی مرحوم دهخدا را در متن وارد کرده است که برخی از آنها نادرست است. دبیرسیاقی در حاشیه یادآور می‌شود که اصل، «گل» بوده و متن از استاد دهخداست. ضبط درست «کل» در همه نسخه‌های استفاده‌شده این پژوهش موجود است. گمان نگارندگان بر این است که ضبط متن مرحوم عبدالرسولی، ایشان را به این تصحیح قیاسی علامه دهخدا وادار کرده است. شاید ضبط مرحوم عبدالرسولی به سبب

اشتباه چاپی بوده باشد؛ بسیار دور از نظر است که ایشان با چنان علم و دانشی، چنین لغزشی داشته‌اند.

۱۴) آن دهد مر تو را ملک در ملک که نداد ایچ پادشه به منام

(همان: ۲۲۹)

مصحح محترم در پاورقی آورده‌اند: «۹- «م» «چ»: ندید (متن از استاد دهخداست)». بدیهی است که «هیچ پادشاه در خواب نداد» معنی دقیقی ندارد؛ زیرا دادن یا بخشش در خواب امر نیکویی نیست که شایسته مدح باشد؛ بنابراین «هیچ پادشاه در خواب ندید» درست است. در همه نسخه‌ها نیز «ندید» ضبط شده است. دلیل دبیرسیاقی درباره این بیت پذیرفتنی نیست. او ضبط صحیح نسخه‌های خطی را نادیده می‌گیرد و ضبطی را برمی‌گزیند که هیچ نسخه‌ای آن را تأیید نمی‌کند.

ملک برفت و علامت بدان سپاه نمود بدان زمان که بسیج نهار کرد نهار

(همان: ۵۲)

این واژه در همه نسخه‌های در اختیار، «بهار» است؛ بنابراین ضبط «نهار» از نظر نسخه‌شناسی اعتبار لازم را ندارد. این بیت در کتاب لغت فرهنگ وفایی نیز صحیح آمده است؛ بنابراین آخرین واژه در مصراع دوم «بهار» است. دلیل دیگر بر اشتباه بودن ضبط چاپ دبیرسیاقی این است که معمولاً در زمان‌های گذشته وقتی لشکری قصد نبرد با دشمن داشت، این کار را در فصل بهار انجام می‌داد تا علوفه برای اسب‌ها و چهارپایان دیگر موجود باشد؛ زیرا در فصلی غیر از بهار، تهیه علوفه گاه بسیار دشوار می‌شد. برای این موضوع می‌توان به تاریخ بیهقی رجوع کرد که در آن به توصیف دقیق جنگ‌های سلطان محمود و به‌ویژه سلطان مسعود غزنوی پرداخته است. او به فصل مناسب برای جنگ و چگونگی تهیه علوفه برای اسب‌ها و استرها و سایر حیوانات اهلی بارکش اشاره کرده است (بیهقی، ۱۳۷۰: ۴۴۱، ۴۴۴، ۶۰۶، ۶۰۷ و...).

فرهنگ فارسی وفایی، نوشته شده در اوایل قرن دهم هجری، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ در این فرهنگ برای شاهد واژه «نهار» به معنای کاهش یافتن، این بیت فرخی سیستانی آورده شده است؛ البته با اختلافاتی که بسیار مهم است: «نهار: کاهش باشد. فرخی گفته، بیت:

ملک برفت و ولایت بدان سپاه سپرد بدان گهی که بسیج نهار کرد بهار

(وفایی، ۱۳۷۴: ۲۰۱).

این بیت در چاپ دبیرسیاقی با اختلاف مهمی ضبط شده است. واژه «نهار» در مصراع دوم، هر دو بار به صورت «نهار» آمده است؛ ولی در ضبط فرهنگ وفایی واژه «نهار» دوم، به صورت «بهار» آمده است. بنابراین صورت صحیح این واژه «بهار» است.

۱۶) ای دلبر من باش یک زمانک تا مدحت خواجه برم به پایان

(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۳۲۲)

در مصراع اول به جای «ای دلبر من...» در ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی «ای دل، بر من...» است. باتوجه به معنی بیت و ابیات قبل به نظر می‌رسد که ضبط چاپ مرحوم عبدالرسولی صحیح است. شاعر در این بیت نه «دلبر: معشوق» را بلکه «دل» خود را مخاطب قرار داده است. از نسخه‌های در اختیار نیز چند نسخه ضبط مرحوم عبدالرسولی را تأیید می‌کنند. البته ضبط دبیرسیاقی هم در برخی از نسخه‌ها آمده است؛ اما باتوجه به معنای بیت و ابیات قبل، به نظر می‌رسد که ضبط مرحوم عبدالرسولی درست‌تر است.

۴- نتیجه‌گیری

در دیوان فرخی چاپ محمد دبیرسیاقی ابیات بسیاری وجود دارد که معنای درستی ندارد و دارای نقص‌هایی است. گویا وجود بخشی از این نادرستی‌ها به سبب روش‌مند نبودن کار تصحیح دیوان فرخی است و بخشی نیز از برتری دادن تصحیح ذوقی بر نسخه‌های استفاده‌شده در متن ایجاد شده است. البته علت دیگر این غلط‌ها دسترسی نداشتن به همه نسخه‌ها بوده است؛ زمانی که دبیرسیاقی این دیوان را تصحیح کرد، کمتر از ده نسخه در اختیار داشت؛ اما امروزه بیش از هفتاد نسخه از دیوان فرخی سیستانی یافت شده است. از میان این نسخه‌های فراوان، چند نسخه، ارزش و اعتبار بیشتری دارد که در این پژوهش مبنای کار تصحیح دوباره دیوان فرخی سیستانی قرار گرفت. کمتر صفحه‌ای از چاپ دبیرسیاقی وجود دارد که خالی از غلط‌های چاپی یا رعایت‌نکردن فاصله حروف باشد. رعایت‌نکردن فاصله حروف به‌ویژه در متون منظوم موجب سردرگمی خواننده و خوانش نادرست ابیات می‌شود؛ در نتیجه خواندن اشعار و فهمیدن معنای ابیات برای خوانندگان دیوان شاعر دشوار می‌گردد. به همین سبب تصحیح دوباره دیوان فرخی سیستانی کاری لازم و ضروری است.

منابع

- ۱- امیدسالار، محمود (۱۳۹۰). «پیشنهادی در تصحیح بیت آغازین قصیده داغگاه فرخی»، دوفصلنامه علمی تخصصی علامه، سال یازدهم، شماره پیاپی ۳۱، ۴۷ - ۵۴.
- ۲- بیهقی، ابوالفضل محمد (۱۳۷۰). تاریخ بیهقی، به اهتمام قاسم غنی و علی اکبر فیاض، تهران: خواجه، چاپ چهارم.
- ۳- خوشحال دستجردی، طاهره؛ شریفی ولدانی، غلامحسین؛ فاموری، مهدی؛ شادآرام، علی‌رضا (۱۳۸۸). «تاج‌المآثر و کشف ابیاتی فراموش شده از چند دیوان»، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۷۵ - ۹۴.
- ۴- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۸). لغت‌نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۵- رواقی، علی (۱۳۵۵). «نگرشی در دیوان فرخی سیستانی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. سال ۲۳، شماره ۱ و ۲ (پیاپی ۹۳ و ۹۴)، ۱۱۸ - ۱۴۳.
- ۶- عظیمی، حمیدرضا (۱۳۹۴). «تصحیح چند بیت از دیوان فرخی سیستانی»، فصلنامه سبک‌شناسی نظم و نثر بهار ادب، سال هشتم، شماره دوم، شماره پیاپی ۲۸، ۳۱۵ - ۳۲۱.
- ۷- فرخی سیستانی، علی بن جولوغ (۱۳۱۱). دیوان فرخی سیستانی، تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: مطبوعه مجلس.
- ۸- ----- (۱۳۷۱). دیوان فرخی سیستانی، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار، چاپ چهارم.
- ۹- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ۱۰۳۷ کتابخانه مجلس شورای ملی.
- ۱۰- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ۷۵ اهدایی غلامحسین سرود.
- ۱۱- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ۲۴۷۰ کتابخانه مجلس به خط صبوری شاعر.
- ۱۲- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ۲۴۷۱ کتابخانه مجلس به خط عبدالعلی متخلص به مینا، حدود ۷۴۰۰ بیت، ۲۷۶ صفحه.
- ۱۳- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ۲۴۷۲ کتابخانه مجلس، به خط عبرت

نایینی، حدود ۸۵۰۰ بیت، ۴۶۹ صفحه.

۱۴- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ۳۲۴۸ کتابخانه مسجد اعظم قم، ناقص، حدود ۳۵۰۰ بیت، ۱۱۷ برگ.

۱۵- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ب-۱۲۵ کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ناقص، حدود ۷۰۰۰ بیت.

۱۶- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ۱۸۶ کتابخانه مجلس شورای ملی، اهدایی مجید فیروز، تنها قصاید را دارد، ۴۷۶ صفحه.

۱۷- ----- دیوان فرخی سیستانی، نسخه خطی شماره ۴۷۵۹ کتابخانه مجلس، حدود ۸۰۰۰ بیت، ۲۰۹ برگ.

۱۸- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۱۹- ندیمی هرندی، محمود؛ عطائی کچوئی، ته‌مین (۱۳۹۳). «تصحیح چند خطا در دیوان فرخی سیستانی»، ادب فارسی. سال ۴، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۳، ۱۵۱ - ۱۶۴.

۲۰- وفایی، حسین (۱۳۷۴). فرهنگ وفایی، تصحیح تن هوی جو، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

